

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΛΙΜΝΗΣ ΚΑΙ Η ΜΑΚΡΟΧΡΟΝΙΑ ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΕΥΚΟΛΙΘΟ

4.1. Η ιστορική καταγωγή της κοινοτικής περιουσίας (αρχές 16^{ου} αι.–1831)

Όπως προαναφέρθηκε⁶⁵⁶, η Λίμνη μέχρι το 16^ο αιώνα τοποθετούνταν σε ψηλότερο σημείο, 2 χιλιόμετρα απόσταση από τη θάλασσα. Κατά καιρούς διάφοροι οικιστές από την υπόλοιπη Ελλάδα μαζί με τους σταδιακά κατερχόμενους ντόπιους κατοίκους επανασυγκρότησαν τη γνωστή σήμερα παραλιακή κωμόπολη. Στη συνέχεια, η εξέλιξή της υπήρξε ραγδαία.

Από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα και ύστερα διαμορφώθηκε σε κεφαλοχώρι και με αυτό το χαρακτηρισμό ήταν καταχωρημένη στα πρωτόκολλα των φορολογικών πινάκων του Οθωμανικού Κράτους. Επομένως, αποτελούσε κοινότητα (χωρίον) ελεύθερη και ανεξάρτητη και όχι «τσιφλικοχώριον» (σύνολο κολλήγων), έχοντας το δικαίωμα να διατηρεί εκτός από τις ιδιαίτερες γεωργικές εκτάσεις των κατοίκων της και άλλες κοινόχρηστες ή κοινοτικές περιοχές ή δάση.

Πιθανολογούμε ότι η αρχικά μικρή σε έκταση χωρική ιδιοκτησία, λόγω της δημογραφικής πύκνωσης και των εκχερσώσεων στα γειτονικά δάση, άρχισε σταδιακά να αυξάνεται. Όμως, η γονιμότητα της όλης περιοχής ήταν μικρή, εξαιτίας και της ορεινής διαμόρφωσής της, με αποτέλεσμα οι αποδόσεις των γεωργικών καλλιεργειών να παραμένουν μέχρι σήμερα πενιχρές.

Η τεράστια, όμως, ναυτιλιακή κινητοποίηση που συντελέστηκε στην Ελλάδα από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, αφενός λόγω της κρίσης που διερχόταν το εμπορικό ναυτικό της Βενετίας και αφετέρου της αδράνειας του γαλλικού εμπορικού στόλου λόγω των Ναπολεόντιων Πολέμων, ευνόησε την πλούσια ανάπτυξη και τη συναφή κοινωνική διαφοροποίηση των παραλιακών πόλεων της Ελλάδας. Ιδιαίτερα εκείνων οι οποίες βρίσκονται πάνω σε θαλάσσιους δρόμους και υπό αφόρητη δημογραφική πίεση και δίπλα σε δάση για τη λήψη της απαραίτητης ναυπηγικής πρώτης ύλης.

⁶⁵⁶ Βλ. στην ενότητα: Ιστορική Αναδρομή της παρούσας εργασίας.

Η Λίμνη συγκεντρώνοντας όλα τα παραπάνω πλεονεκτήματα πρωταγωνιστεί σε αυτή την κίνηση και δεν θα ήταν υπερβολή να φαντασθούμε ότι η προτίμηση του στοιχείου της θάλασσας, η οποία υποσχόταν ασφαλέστερη ζωή, έγινε η αιτία της αθρόας εγκατάλειψης των άγονων εδαφών, η εκμετάλλευση των οποίων δεν υποσχόταν καμία ή πενιχρή ανταμοιβή για τον κόπο του φτωχού αγρότη. Άλλωστε, η προτίμηση της θάλασσας συνδεόταν στενότερα με τη ψυχολογία της κωμόπολης, της οποίας οι οικιστές ήσαν κατά το πλείστον νησιώτες: Σάμιοι, Σκιαθίτες κ.λ.π. Έτσι, το υδάτινο στοιχείο δεν ήταν ξένο, αλλά αντίθετα αποτελούσε παράδοση και πιθανόν ασίγαστη νοσταλγία των εποίκων κατοίκων της. Υποθέτουμε ότι άλλη περίπτωση εγκατάλειψης της κοινοτικής ιδιοκτησίας, σπάνια βέβαια, ήταν η οφειλόμενη στις αναχωρήσεις οικογενειών προς αποφυγή αντιποίνων εκ μέρους των Τουρκικών Αρχών, των οποίων η σκληρότητα για την Εύβοια υπήρξε παροιμιώδης. Τα κτήματα, τα οποία εγκαταλείπονταν, περιέρχονταν στην Κοινότητα και επαύξαναν την κοινοτική ή κοινόχρηστη ιδιοκτησία της ως λιβάδια κ.λ.π.

Ειδικά για τη Λίμνη και τα περίχωρά της, όπως προαναφέρθηκε, επειδή είχαν εξασφαλιστεί, ήδη από το 16^ο αιώνα, συνθήκες που της κατοχύρωναν το απαραβίαστο δικαίωμα της απόλυτης ιδιοκτησίας *«εφ' όλης της εν τη περιφερεία του κεφαλοχωρίου της γης και λοιπών αντικειμένων περιουσιακής αξίας»*⁶⁵⁷, παρουσιάζει μεγάλα παραγωγικά μεγέθη σε δημητριακά, κρασί, μέλι και μετάξι⁶⁵⁸. Άλλωστε, η περιοχή απαγορευόταν αυστηρά να περιπέσει σε καθεστώς *«τσιφλικίου»* και στους κατοίκους της να πουλήσουν κτήματα σε *«άλλους μη κατοίκους του τόπου»*. Παρόλα αυτά, στα 1735, σε περίοδο που έχει ήδη παρακμάσει το τιμαριώτικο σύστημα⁶⁵⁹ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, εκδηλώνεται επίθεση εναντίον της ιδιοκτησίας των Λιμνιωτών από ισχυρούς παράγοντες του άρχοντος μουσουλμανικού στρώματος του νησιού. Επρόκειτο για συντονισμένη μεθόδευση ενός Τούρκου δικαστή και *«τινών Οθωμανών της Χαλκίδος»*, οι οποίοι, ακολουθώντας τους συνηθισμένους μηχανισμούς ιδιοποίησης της γης των ραγιαδών, πίεσαν τους Λιμνιώτες να απαλλοτριώσουν τα δικαιώματα κατοχής και νομής της γης τους⁶⁶⁰. Οι Λιμνιώτες απάντησαν με το συνήθη μηχανισμό άμυνας σε αυτές τις

⁶⁵⁷ Μπελλάρας, ό.π., σελ. 136-137.

⁶⁵⁸ Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις παραγωγικές επιδόσεις του πολισματος και τη συνολική οικονομική του δραστηριότητα, πριν αλλά και μετά την Επανάσταση του 1821, βλ. Δούκουρης Ν. Βασίλης, «Δημογραφικές και οικονομικές ειδήσεις για τη Λίμνη Ευβοίας στα 1821 και 1832 (Η μελέτη μια έκτακτης απογραφής του 1853)», Ευβοϊκό Χωριό, τ. 16, Μάρτιος-Απρίλιος 2001.

⁶⁵⁹ Τιμάρια: Γαίες των οποίων οι πρόσοδοι (και όχι η κυριότητα) παραχωρούνταν στον σπαχή (sipahi) με αντάλλαγμα την εκπλήρωση στρατιωτικών υποχρεώσεων σε καιρό πολέμου. Η παραχώρηση ήταν ανακλητή και δεν μεταβιβαζόταν απευθείας στους αγρότες απογόνους. Το τιμαριώτικο σύστημα, το οποίο θεωρείται ότι αποτέλεσε παλαιότερα τη βάση του οθωμανικού κρατικού εισοδήματος, άρχισε να παρακμάζει το 17^ο αιώνα.

⁶⁶⁰ Μπελλάρας, ό.π., σελ. 137.

περιπτώσεις⁶⁶¹. Κετέφυγαν στην προστασία ενός «μεγιστάνος Οθωμανού του Ιμπραήμ Πασά» και αντί ετήσιου τιμήματος 600 γροσίων πέτυχαν να είναι «παντελώς ελεύθεροι και απηλλαγμένοι από τας Τουρκικάς καταχρήσεις»⁶⁶². Το χρονικό αυτής της απειλητικής κατάστασης για τα συμφέροντα της Κοινότητας Λίμνης και οι χειρισμοί για την αντιμετώπισή της παρατίθενται ακολούθως⁶⁶³: «*Η ως άνω περιουσιακή συγκρότηση της Λίμνης μονολότι ουχί αξιόλογος ήγειρε εν τοςούτω την βουλμίαν των Οθωμανών της Χαλκίδος οίτινες κατά την παράδοσιν προσαιτερισθέντες και ένα ιεροδικαστήν εν Χαλκίδι επεδίωξαν να καταλάβωσιν ταύτην και να την μετατρέψωσι εις τσιφλίκι, πράγμα εντελώς σύνηθες κατά την εποχήν εκείνη (αρχαί 18^{οο} αιώνας) λόγω σημειωθείσης ποιάς τινός χαλαρώσεως εις τας σχέσεις της Πύλης προς τας εκασταχού τοπ. διοικήσεις, χαλαρώσεως ενταθείσης αργότερον συνεπεία της αποστασίας του Αλή Πασά των Ιωαννίνων, εις την διοικητικήν και πολιτειακήν επιρροήν του οποίου υπήγετο άλλωστε η Β. Εύβοια*

Προς απόκρουσιν της βουλμίας ταύτης κατά την ιδίαν παράδοσιν (τα σχετικά κείμενα π.χ. ιστορίαν της Λίμνης υπό Μπελλάρα σελ. 127 δεν τα ευρίσκω ακαταμάχητα ως μη στηριζόμενα επί αναμφισβήτητων ιστορικών πηγών) οι κάτοικοι, κατά το έτος 1736, επεζήτησαν και επέτυχον την προστασίαν Τούρκου τινός μεγιστάνος ονόματι Ιμπραήμ Πασά, προς τον οποίο κατέβαλλον, ως τίμημα της παρεχόμενης προστασίας 600 γρόσια ετησίως. Εις διαμαρτυρίαν αποσταλείσαν κατά τον Μάϊον του 1836 υπό των κατοίκων προς την εφημερίδα «Αναγεννηθείσα», ότι τ' ανωτέρω 600 γρόσια κατεβάλλοντο ως μίσθωμα της παρεχόμενης προστασίας. Εν τούτοις, φρονώ ότι ολόκληρος η ιδιοκτησία των κατοίκων και της κοινότητος Λίμνης παρεχωρήθη εις τον ανωτέρω Ιμπραήμ Πασάν ουχί βουλήσει των κατοίκων αλλά δια χοτζετίου (απόφασις Ιεροδικείου) μη αποκλειομένης όμως να έλαβε χώραν και εικονικής πωλήσεως). Την γνώμην μου ταύτην στηρίζω εις το κάτωθι περιστατικόν: κατά το έτος 1760 ο έτερος των απογόνων του ειρημένου Ιμπραήμ Πασά Αχμέτ Μπέης εκ Σεραγέβου Βοσνίας ενήγαγε τους κατοίκους της Λίμνης ενώπιον του

⁶⁶¹ Στον Π. Αραβαντινό, *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Αθήνα 1856, τ. Α', σελ. 239, σημ. 1, οφείλεται η εκτενής περιγραφή των κυρίαρχων μηχανισμών, αλλά και των επιπτώσεων της πρακτικής προστασίας, όταν οι χριστιανοί τη χρησιμοποιούσαν.

⁶⁶² Μπελλάρας, ό.π., σελ. 137-138. Βλ. Παπαθανασόπουλος, Ηλίας, «Ανέκδοτα έγγραφα περί των τουρκικών κτημάτων και της προσαρτήσεως της Εύβοιας», ΑΕΜ 17 (1971), σελ. 337, όπου σημειώνονται: «*Εις αυτήν την νήσον ευρίσκονται πολλά χωρία, τα οποία ήτο παλαιόθεν κεφαλοχώρια, τουρκιστί καριέδες λεγόμενα, των οποίων οι δυστυχείς κάτοικοι, μην υποφέροντες την τυραννίαν εκάστου των Τούρκων της Εύβοιας, ηναγκάζοντο βιασμένοι να ικετεύουν την προστασίαν ενός των δυνατοτέρων Μπέηδων του τόπου, όστις δια να τους χαρίση την προστασίαν του, όχι μόνον τους υποχρέωνε να του υποσχεθώσιν εν ετήσιον προσδιωριζόμενον δώρον, κεσίμι, λεγόμενον, αλλά δια να διαιωνίση εις την οικογένειάν του και να νομιμοποιήσει το νέον δικαίωμα της κτήσεώς του, τους υποχρέωνε να του δώσωσι πωλητήριον έγγραφον από τον Κατή, ταπί, λεγόμενον και ούτω απολάμβανον δικαίωμα ιδιοκτησίας, χωρίς οβολόν*».

⁶⁶³ ΤΑΛ, *Μεταλλεία*. Έκθεσις του Παναγιώτη Γιαννακόπουλου. Χαλκίδα 7 Μαΐου 1943, σελ. 2.

Ιεροδικαστή της Χαλκίδος Εγιούπ δια το ήμισυ εξ αδιαιρέτου του ενοικίου των αμπελώνων και των εν αυτοίς ελαιοδένδρων, οι δε κάτοικοι απεπλήρωσαν το ενοίκιον εκδοθέντος σχετικού χοτζετίου φυλασσομένου εν τω αρχείω της κοινότητος. Εις το χοτζέτιον τούτο αναφέρεται ότι ο ειρημένος Αχμέτ Μπέης εξουσιάζει τα κτήματα ως συγκύριος εξ ημισείας μετά των κατοίκων το οποίον σημαίνει ότι οι κάτοικοι είχαν αγοράσει το έτερον ήμισυ παρά του ετέρου των απογόνων του Ιμπραήμ Αμπού Μπεκήρ Πασά, πιθανότατα αδελφού ή γαμβρού του Αχμέτ. Δεύτερον οι παλαιότεροι εις το ερώτημα πόθεν η καταγωγή της κοιν. περιουσίας της Λίμνης απαντώσιν στερεοτύπως ότι τα κτήματα ταύτα προέρχονται εξ αγοράς παρά τούτου Πασά πραγματοποιηθείσης πολύ προ της Ελληνικής Επανάστασεως. Η μνήμη αυτή των παλαιότερων μολονότι λίαν σκοτεινή δύναται να χρησιμεύση ως στοιχείον αρκετά σοβαρόν δια την ως άνω συμπερασματικήν μας εκδοχήν. Οπωσδήποτε όμως εις τα αρχεία της κοινότητος ευρίσκεται η ομολογία της εξοφλήσεως των οφειλομένων όπισθεν της οποίας σημειούται: «από χρωστούσαμε άσπρα του Μπραήμ Πασά και τα δώσαμε και πήραμε την ομολογία γρόσια 3.596». Κατά συνέπειαν μετά την λήψιν της ομολογίας ταύτης λαβούσης χώραν μετά το 1760 (ως γνωστόν τα συμβόλαια-ομολογίαι παρεδίδοντο εις τον οφειλέτην κατά την εποχήν εκείνην εξ' ου ετεκμαίρετο εξόφλησις του χρέους μη γενομένου ετέρου συμβολαίου ως π.χ. συμβαίνει εις τα γραμμάτια) η κοινοτική περιουσία Λίμνης αναμφισβητήτως ανήκε εις την κοινότητα ως αυτή ήτο οργανωμένη επί Τουρκοκρατίας»⁶⁶⁴.

Επίσης, όπως προκύπτει από την έκθεση του Παναγιώτη Γιαννακόπουλου, αλλά και από τα φυλασσομένα έγγραφα στα Αρχεία της Κοινότητας, παραχωρήθηκαν στους κατοίκους αντί 2.000 γροσίων όλα τα πόσιμα ύδατα (πηγαί), τα σουμπασαλί (ύδατα για την παραγωγή υδραυλικής κίνησης π.χ. μύλοι) και αυτά που χρησιμοποιούνταν προς άρδευση, από τον επίτροπο όλων των γλυκών υδάτων της Εύβοιας, Μεχμέτ Αγά Ροτούρνα Πισμής Ζαδή. Τελικά, οι λογαριασμοί όλων αυτών των υδάτων συμπεριελήφθησαν σε γενικό εξοφλητικό έγγραφο (ομολογία), το οποίο υπογράφηκε από όλους τους κληρονόμους του Ροτούρνα, στις 19 Μαΐου 1831, στη Χαλκίδα. Οπωσδήποτε, η παραπάνω γενική εξοφλητική ομολογία υπογράφηκε ενώπιον του Σ. Καλογερόπουλου, μέλους τότε της ειδικής επιτροπής για την Εύβοια και την Αττική, και επομένως το έγγραφο αυτό αποτελεί ακαταμάχητο τίτλο της κοινοτικής, για τα ύδατα, ιδιοκτησίας⁶⁶⁵.

⁶⁶⁴ Ο.π. 3.

⁶⁶⁵ Ο.π., σελ. 3-4.

4.2. Οι απόπειρες σφετερισμού της κοινοτικής περιουσίας (1839-1896)

Τα πρώτα χρόνια οι ανταποδοτικές σχέσεις των Λιμνιωτών και του Ιμπραήμ Πασά εξελίχθηκαν ομαλά. Όμως, στα χρόνια μετά την απελευθέρωση προέκυψαν προβλήματα και δικαστικές διενέξεις με άλλους επίδοξους διεκδικητές⁶⁶⁶, αλλά και με τους απογόνους του τούρκου αξιωματούχου, καθώς: «*Η εκ της οικογενείας του ανωτέρου επιτρόπου Ροτούρνα, Οθωμανίς κυρία Χοτζέ Σημαντούρ Ζαδή, κάτοχος ως ισχυρίσθη κτημάτων εν Λίμνη άτινα και επώλησε εις τους κατοίκους κατά τους ιδίους της ισχυρισμούς, ανήγαγε κατά το έτος 1839 τους κατοίκους ενόπιον του δικαστηρίου της εν Αθήναις Μικτής Επιτροπής δι' υπόλοιπον λογαριασμόν εκ της πωλήσεως ταύτης κ.λ.π. Πάντως το δικαστήριον απέρριψε την αγωγήν ως πάντι αβάσιμον εις την συνεδρίασιν της 7^{ης} Μαρτίου 1839.*

Παρά τας ανωτέρω ολοσχερείς εξοφλήσεις των οφειλομένων υπό των κατοίκων εις τον προστάτην των Ιμπραήμ Πασάν και τους κληρονόμους τούτου, δι' ας εξοφλήσεις υφίστανται σχετικά έγγραφα έγκυρα και ισχυρά μια απόγονος του Ιμπραήμ ονόματι Κιουλσέτ Χανούμ κατά το έτος 1211 από εγείρας (1794) πωλεί εις τον υιόν της Ιμπραήμ Εφέντην κοινοτικήν γην εις την θέσιν «Μουρτιά» περιφερείας Λίμνης. Αντίγραφον του πωλητηρίου εγγράφου υπάρχει εις το αρχείον της κοινότητος περιέχον και τα εξής αμίμητα: την μεν πωλήτριαν αποκαλεί «σεμνοπρεπή» τον δε αγοραστήν υιόν της «περιφανή νομοδιδάσκαλον». Ίσως είναι μοιραίον εκάστοτε το άθροισμα δύο αρετών να συνιστά μίαν αρπαγήν ή ληστείαν, απαραλλάκτως όπως και εις τα μαθηματικά δύο αρνήσεις κάμνουν μίαν κατάφασιν.[...] Δια των αυτών ως άνω εγγράφων η ειρημένη καθιστά τον υιόν της και ενοικιαστήν των κτημάτων, τον οποίον εις ουδένα επιτρέπεται ενοχλήση κ.λ.π. Ποιουμένη χρήσιν των ανωτέρω εγγράφων η θυγατήρ του ειρημένου νομοδιδασκάλου Ιμπραήμ Μπέη Εφέντη, Φατιμέ Ζεχρά Χανούμ, κάτοικος Κωνσταντινουπόλεως, επώλησε τα κτήματα ταύτα εις τον Ιωάννην Τομπάζην αξιωματικόν του Β. Ναυτικού και μέγαν κτηματίαν κατά το συμβόλαιον συνταθέντος του υπ. αριθ. 7493 πωλητηρίου κατά το έτος 1867 (19 Ιανουαρίου) μεταξύ του Εμμανουήλ Τομπάζη πληρεξουσίου του αγοραστου και του Αλή Χαμίτ Μπέη, Τούρκου Προξένου εν Χαλκίδι, ενεργούντος ως πληρεξουσίου της Φατιμέ. Τα κτήματα ταύτα δια του υπ. αριθ. 1440 του 1896 συμβολαίου επώλησεν ο ειρημένος Ιωάννης Τομπάζης εις τον Απόστολον Τομπάζην και αποτελούσι μέχρι σήμερα τμήμα της φεουδαλικής ιδιοκτησίας Τομπάζη⁶⁶⁷. Η πώλησις αύτη ισχυροποιήθη δια της γνωστής μεθόδου της «οικοπεδοφαγίας».

⁶⁶⁶ Ο.π., σελ. 4-5.

⁶⁶⁷ Με τον καιρό, όμως, οι κάτοικοι της Λίμνης διαισθάνονταν τον κίνδυνο της αρπακτικής βουλιμίας των «πέριξ εγκατεστημένων φεουδαρχών». Ενδεικτική της ψυχολογικής κατάστασης των κατοίκων αποτελεί η

Ήτοι αι αλληλοδιάδοχοι πωλήσεις αλλοτρίου ακινήτου παρέχουσιν εις τον τελευταίον αγοραστήν ασφαλές δικαίωμα ιδιοκτησίας δια της επί 10ετίαν νομής, διότι ο δικαιοπάροχος προσάγει τίτλον (π.χ. το συμβόλαιον 7493) εύκολον δε είναι να αποδειχθή και το στοιχείον της καλής πίστεως τοσούτω μάλλον καθ' όσον η κοινότης δυσκόλως θα επεχείρη και θα επετύγχανε δικαστικόν αγώνα εκνικήσεως. Κατ' αυτόν τον τρόπον η κοινότης απεγυμνώθη σημαντικού τμήματος της κοινοτικής περιουσίας».

4.3. Οι διανομές γης, από την περιουσία της Κοινότητας Λίμνης, του 1877 και 1922

Το 1877 πραγματοποιήθηκε διανομή 1600 στρεμμάτων κοινοτικής γης μεταξύ των κατοίκων της Λίμνης και μάλιστα των «αυτοχθόνων», οι οποίοι ανέρχονταν την εποχή εκείνη στον αριθμό των 145 οικογενειών⁶⁶⁸. Σε κάθε οικογένεια αποδόθηκε κλήρος 11 στρεμμάτων και 350 τ.μ. (τα τελευταία για περιβόλι). Για το λόγο αυτό όλη η διανεμηθείσα περιοχή χωρίστηκε σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τη γονιμότητά της και οι δικαιούχοι έλαβαν γη και από τις τρεις κατηγορίες. Στο αρχείο της κοινότητας υφίστατο χάρτης τοπογραφικός, όπου παρουσιαζόταν τα παραχωρούμενα τεμάχια μαζί με λεπτομερές υπόμνημα για τη διανομή, τις τοποθεσίες και τα ονόματα των κληρούχων. Όλες οι παραχωρούμενες εκτάσεις βρίσκονταν κυρίως στον οικισμό Μουρτιά, ενώ η διανομή των εδαφών έγινε από τριμελή επιτροπή, σύμφωνα με την εγκύκλιο, υπ. αριθ. 11755/1-7-1859, του Υπουργείου των Εσωτερικών προς το Νομάρχη Εύβοιας⁶⁶⁹.

Η παραχώρηση αυτή πραγματοποιήθηκε πριν την εφαρμογή του Νόμου ΑΡΙΠ' και του ειδικού Νόμου ΑΧΛΖ' του 1887, ο οποίος αφορούσε ειδικά τη Λίμνη. Με τον τελευταίο νόμο αναγνωρίστηκε και η Κοινότητα Λίμνης σε νομικό πρόσωπο, ακριβώς

διαμαρτυρία που αποστάλθηκε για δημοσίευση στην Εφημερίδα «Αναγεννηθείσα» και στο Υπουργείο Εσωτερικών, στις 9 Ιουλίου 1914. Στη διαμαρτυρία αυτή τονίζεται με έμφαση: «εάν τις επιχειρήση την διαπραγματέυσιν της παρανόμου αγοράς [...] όχι μόνον ήθελε διακινδυνεύσει τα χρήματα του [...] αλλά και δεν θέλει αναγνωρισθή», βλ. ό.π., σελ. 5. Φαίνεται, όμως, ότι οι απειλές αυτές και οι διαμαρτυρίες δεν επτόησαν καθόλου τον Τομπάζη, ο οποίος, όπως προαναφέρθηκε, ως κάτοχος του μυστικού ότι η κοινοτική αντίδραση ποτέ δεν ήταν περισσότερη εναργής και εντριφής από την τέχνη της «οικοπεδοφαγίας», επεχείρησε και πέτυχε το σφετερισμό κοινοτικής γης, αξιόλογης κυρίως από άποψη γονιμότητας.

⁶⁶⁸ Μπελλάρας, ό.π., σελ.140-142: «[...] Σημειωτέον ότι δικαιούχα πρόσωπα εις την ανοργάνωτον ταύτην παλαιάν Κοινότητα ή την συνιδιοκτησίαν εφ' όλης της περιφερείας του Ελυμνίου, δεν ήσαν πάντες οι κατοικούντες εις το Ελύμνιον, όπερ κατά το 1860-1865 είχε 2.800 κατοίκους, διότι συνιδιοκτῆται ήσαν μόνον αι αρχικαί εκατόν τεσσαράκοντα πέντε οικογένειαι, αίτινες επί της επαναστάσεως και προ αυτής κατόκουν εκεί και αι οποίοι είχαν καταβάλει και τας άνω αναφερομένας χρηματικάς ποσότητας εις τους Οθωμανούς. Αι εκατόν τεσσαράκοντα πέντε οικογένειαι αύται ήσαν αι εξής :» [(ακολουθεί κατάσταση 145 ονομάτων, τα οποία παραλείπω)].

⁶⁶⁹ ΤΑΛ, *Μεταλλεία*. Έκθεσις του Παναγιώτη Γιαννακόπουλου. Χαλκίδα 7 Μαΐου 1943, σελ. 7-9.

διότι διέθετε περιουσία, όπως ακριβώς συνέβη και για κάποιες κοινότητες της επαρχίας Ξηροχωρίου (σημερινής Ιστιαίας).

Αναμφισβήτητα, οι κάτοικοι, προς τους οποίους παραχωρήθηκαν κοινοτικές εκτάσεις, δεν κατέβαλαν κανένα αντίτιμο, ενώ κάποιες από αυτές ήταν μερικώς δασοσκεπασμένες. Βέβαια, η δωρεάν διανομή δεν αποκλείεται από το νομικό πλαίσιο που ήταν σε ισχύ, αλλά ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν ήταν και η πιο συνηθισμένη περίπτωση. Πιθανόν, οι κάτοικοι της Λίμνης αυθαιρετώντας διεκδίκησαν το «μείζον δικαίωμα», δηλαδή αυτό της απόλυτης κυριότητας, αφού και η συγκυρία της εποχής: η κρίση της εμπορικής ναυτιλίας με την οποία ασχολούνταν κατά κύριο επάγγελμα, τους έκανε να είναι πιο απαιτητικοί και να αναζητούν τρόπους μεταστροφής της επαγγελματικής ναυτικής τους δραστηριότητας σε ενασχολήσεις σχετικές με την καλλιέργεια της γης. Παράλληλα, ήταν πάντα έντονες και γνωστές οι διαθέσεις των διαφόρων μεγαλοκτηματιών της περιοχής, ενώ το ζήτημα της διεκδίκησης από Ελληνικό Δημόσιο των δασικών εκτάσεων περιμετρικά της πόλης, εισερχόταν στην πιο έντονη και κρίσιμη φάση του. Τις διεκδικήσεις αυτές θεωρούσαν οι κάτοικοι εντελώς άδικες και επομένως δεν υπήρχε άλλο μέσο για την εξασφάλιση της περιουσίας τους, παρά η διαμόρφωση μιας *de facto* κατάστασης, δηλαδή η διανομή της στους δικαιούχους και μάλιστα με αυτόν τον ιδιότυπο τρόπο. Τελικά, οι κοινοτικές αυτές εκτάσεις παραχωρήθηκαν στους κατοίκους, οι οποίοι και αναμφισβήτητα χρίστηκαν κάτοχοί τους λόγω «χρησικτησίας» και καμιά πλέον απαίτηση της κοινότητας δεν μπορούσε να εγερθεί.⁶⁷⁰

Το 1922-23, κάτω από την πίεση των γεγονότων της Μικρασιατικής Καταστροφής η Ελληνική Κυβέρνηση, όπως είναι γνωστό, προχώρησε σε απευθείας αντιμετώπιση της νέας δραματικής πραγματικότητας. Σε γενικές γραμμές το ενδιαφέρον της για την αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων την οδήγησε αναγκαστικά και σε ταυτόχρονη αποκατάσταση των «γηγενών» κατοίκων. Για το σκοπό αυτό απαλλοτροίωσε έκταση 2.500 περίπου στρεμμάτων κοινοτικής περιουσίας πιθανόν στην περιοχή Χρόνια, από τα οποία 1.000 καλλιεργήσιμα, με τα οποία αποκαταστάθηκαν αναλογικά πολύ μικρότερος αριθμός προσφύγων και ομογενών σε σχέση με τους ντόπιους αγρότες. Μετά, λοιπόν, και από την τελευταία απαλλοτροίωση απέμεινε ως υπόλοιπη κοινοτική ακίνητη περιουσία έκταση 120-150 περίπου στρεμμάτων.⁶⁷¹

⁶⁷⁰ Ο.π.

⁶⁷¹ Ο.π., σελ. 9 και Μπελλάρας, ό.π., σελ. 142.

4.4. Οι δικαστικές διεκδικήσεις του Ελληνικού Δημοσίου κατά της κοινοτικής περιουσίας

Από τους πρώτους χρόνους της εθνικής ανεξαρτησίας τέθηκε το ζήτημα της κυριότητας των δασών, τα οποία επί τουρκοκρατίας αποτελούσαν περιουσία των κοινοτήτων. Η αμφισβήτηση υφίστατο μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και των κοινοτήτων. Το Δημόσιο στηριζόταν στην στενή αντίληψη ότι τα δάση ανήκαν επί τουρκοκρατίας στο Σουλτάνο, εκτός από εκείνα τα οποία είχαν παραχωρηθεί στις κοινότητες ή στους ιδιώτες με ταπί, από τον οποίο επικεφαλής της Οθωμανική Αυτοκρατορίας, ως διάδοχος, η ελληνική πολιτεία απαίτησε την κυριότητά τους αυτοδίκαια.

Από την άλλη πλευρά, οι κοινότητες υποστήριζαν ότι με τη μακροχρόνια νομική απέκτησαν την κυριότητα των δασών αυτών. Το ελληνικό Δημόσιο κύρωσε την διεκδίκησή του με Βασιλικό Διάταγμα, στις 17 Νοεμβρίου 1836, με το οποίο αναγνώριζε τον εαυτό του, κατά τεκμήριο, ιδιοκτήτη των δασών, με εξαίρεση εκείνα για τα οποία οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να προσάγουν τίτλο (ταπί) μέσα σε ορισμένη μη ανατρεπτική ημερομηνία.

Η αντίθεση αυτή Δημοσίου και κοινοτήτων εκδηλώθηκε με μεγάλη σφοδρότητα στην Εύβοια, για την οποία ειδικά υποστηριζόταν αβίασιμα ότι τα δάση της δεν υπάγονταν στις διατάξεις του Β.Δ. του 1836, αλλά για αυτήν προβλέπει: 1) το Πρωτόκολλο της 21^{ης} Ιουλίου 1832, με το οποίο προστέθηκαν στο Ελληνικό Κράτος διάφορες επαρχίες, μεταξύ των οποίων και η Εύβοια και 2) η, από 25^{ης} Μαρτίου 1835, σύμβαση μεταξύ των απεσταλμένων της Υψηλής Πύλης και της Ελληνικής Επιτροπής. Όπως πληροφορούμαστε από την «*Εκθεσιν του Εισηγητού της Νομαρχίας Παναγιώτη Γιαννακόπουλου*»⁶⁷², μεταξύ της Κοινότητας Λίμνης και του Δημοσίου άρχισε σφοδρότατη αντιδικία, η οποία περατώθηκε το 1901. Το ζήτημα, μάλιστα, εδώ είχε ιδιαίτερη σημασία, αφού η αμφισβήτηση για τα δάση αφορούσε και την κυριότητα των μεταλλείων λευκόλιθου, τα οποία υπήρχαν μέσα σε αυτό.

Φαίνεται ότι η Κοινότητα έχασε την κυριότητα των δασών περισσότερο λόγω της ολιγοαρίας των εκπροσώπων της, διότι ήταν σε θέση να παρουσιάσει τίτλους ιδιοκτησίας, σύμφωνα με το Β.Δ., υπ. αριθ. 29, «*Περί Ιδιωτικών Δασών*» (Φ.Ε.Κ.: 69/1.12.1836) και να αποκτήσει αναμφισβήτητη την κυριότητα. Πάντως, μέχρι και το 1841 οι επίσημες Αρχές θεωρούσαν το δάσος διαφιλονικούμενο.

⁶⁷² Γιαννακόπουλος, ό.π., σελ. 5-7.

Στις 20 Μαρτίου 1864 η Κοινότητα άσκησε αγωγή στο Πρωτοδικείο Χαλκίδας για την κατοχή του δάσους κατά του Δημοσίου, η οποία απορρίφθηκε με την απόφασή του υπ. αριθ. 598/1864. Από αυτήν συνάγεται ότι μέχρι την ημερομηνία εκείνη η Κοινότητα Λίμνης είχε αναγνωρίσει, de facto, την κυριότητα και την κατοχή του Δημοσίου. Κατά της απόφασης αυτής ασκήθηκε έφεση στο Εφετείο Αθηνών, η οποία, με την απόφαση υπ. αριθ. 172/26505 της 4-2-1867, απορρίφθηκε και για τυπικούς λόγους ως εκπρόθεσμη.

Μετά την εξέλιξη αυτή το Δημόσιο υπέβαλε αίτηση στο Πρωτοδικείο Χαλκίδας, επιδιώκοντας να αναγνωρισθεί σε αυτό η κυριότητα και η κατοχή του λευκόλιθου που εξορυσσόταν μέσα στο Δημόσιο δάσος, αίτηση που, τελικά, απορρίφθηκε στις 22-6-1867. Σε απάντηση της απαίτησης αυτής του Δημοσίου η Κοινότητα διαμαρτυρήθηκε έντονα προς το Βασιλιά και το Υπουργείο Εσωτερικών.

Το Δημόσιο επανήλθε με όμοια αγωγή στις 15-5-1875, η οποία, τελικά, απορρίφθηκε με την απόφαση υπ. αριθ. 909/1897 του Εφετείου Αθηνών. Της απόφασης αυτής το Δημόσιο ζήτησε, στις 23-2/6-3-1898, την αναίρεσή της, ενώ η Κοινότητα, στις 8-12-1901, προσέφυγε στον Άρειο Πάγο αιτούμενη την απόρριψη της αναίρεσης.

Έτσι μέσα από τη δικαστική αυτή διελκυστίδα προέκυψε και οριστικοποιήθηκε το αποτέλεσμα: το μεν δάσος αναγνωρίστηκε Δημόσιο, τα δε μεταλλεία κοινοτική ιδιοκτησία.

Ας σημειωθεί ότι το ευνοϊκό για την Κοινότητα αποτέλεσμα του δικαστικού αγώνα οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και στη δραστηριότητα του άμεσα ενδιαφερόμενου ενοικιαστή των μεταλλείων, Παπαντωνάτου, ο οποίος μάλιστα επιχείρησε αργότερα, άγνωστο για ποιο λόγο, την υπεξαίρεση των επίσημων εγγράφων που του εμπιστεύθηκαν, στα οποία θεμελιώνονταν τα δίκαια της κοινοτικής περιουσίας.

4.5. Η ανάπτυξη και η παρακμή της ιστιοφόρου ναυτιλίας στη Λίμνη

Το παράδειγμα της Λίμνης εγγράφεται σε μια γενικότερη προβληματική για το ρόλο και τη λειτουργία των κοινοτήτων στην περίοδο της τουρκοκρατίας. Προβληματική η οποία αποβλέπει στην ανάδειξη των ιδιαιτεροτήτων ορισμένου τύπου κοινότητας, όπως ήταν η Λίμνη, και στη διαφοροποίηση της άποψης περί ενιαίου και ομοιόμορφου κοινοτικού συστήματος.

Η επιλογή του συγκεκριμένης περιοχής για μελέτη προσδιορίστηκε από δύο παράγοντες: Πρώτον, το ερευνητικό αίτημα για τη μελέτη μιας ιδιόμορφης κοινότητας και των μηχανισμών ύπαρξής της στη μακράιωνη διάρκεια της τουρκοκρατίας και των

μετέπειτα αιώνων, 19^{ου} και 20^{ου}, και δεύτερον, τη διαθεσιμότητα των στοιχείων που θα επέτρεπαν και θα στήριζαν μια τέτοια έρευνα.

Η Εύβοια, ουσιαστικά, είναι ένα μεγάλο νησί με μεγάλη στρατηγική και οικονομική σημασία, για το οποίο οι Οθωμανοί έδειξαν έντονο ενδιαφέρον. Φιλοξενεί μάλιστα, μέχρι σήμερα αρκετές κοινότητες, οι οποίες στη διάρκεια της οθωμανικής κατοχής κατόρθωσαν να εξελιχθούν είτε σε πολιτισμικά είτε σε οικονομικά κέντρα. Ως παραδείγματα τέτοιων κοινοτήτων μπορούν να αναφερθούν η Κύμη και η Λίμνη.

Αναφορικά με τη Λίμνη υποθέτουμε ότι η ναυτική της ανάπτυξη στα τέλη του 18^{ου} αιώνα, τόσο στον τομέα της ναυπήγησης ιστιοφόρων όσο και στην εκμετάλλευσή τους, δεν ήταν μόρφωμα των νεότερων χρόνων, αλλά είχε τις ρίζες της βαθιά μέσα στην ιστορία⁶⁷³. Μάλιστα, αυτός ο ναυτικός της προσανατολισμός και η εξέλιξή της φαίνεται να παρεκκλίνει από τα άλλα νησιά του Αιγαίου, των οποίων η φύση ήταν άγονη και η αγροτική παραγωγή ανύπαρκτη έως μικρή. Η περιοχή της χωρίς να μπορεί να χαρακτηριστεί άγονη, ωστόσο της δίνει τη δυνατότητα να απολαμβάνει σχετικής ή οριακής παραγωγικής και οικονομικής αυτάρκειας, ήδη πριν από το 18^ο αιώνα. Το σημαντικότερο είναι ότι η ανάπτυξη του ιστιοφόρου ναυτικού της συνδέεται, ίσως, με τη μεγάλη ανάπτυξη της οινοπαραγωγής της και άλλων ειδικών καλλιεργειών, όπως του βαμβακιού, του μεταξιού και των υποπροϊόντων του ρετσινιού⁶⁷⁴.

Τα κεφάλαια, τα οποία απαιτήθηκαν για την κατασκευή των πρώτων εμπορικών ιστιοφόρων από τους Λιμνιώτες, δεν προήλθαν, όπως πιθανόν συνέβη σε κάποια από τα νησιά του Αιγαίου, μόνο από την πειρατεία, αλλά περισσότερο από κέρδη που εξασφάλιζε η μεγέθυνση (σε βαθμό που να δημιουργεί σημαντικό πλεόνασμα) της τοπικής αγροτικής οικονομίας και ειδικά η ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας και άλλων επικερδών παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Μετεπαναστατικά στη Λίμνη άρχισε να διαμορφώνεται το πρώτο μόρφωμα του κοινωνικού και πολιτικού ιστού της. Μία δεκάδα πλούσιων οικογενειών (Δούμα, Βογιατζή, Γκίκα, Αγγελή, Πανταζή, κ.ά.), με πατριαρχική δομή και επιλεκτική επέκταση κυρίως διαμέσου των επιγαμιών με άλλες ισχυρές οικογένειες του τόπου, καταφέρνουν να αποκτήσουν πολύ σύντομα μεγάλες κτηματικές εκτάσεις. Οι οικογένειες αυτές θα

⁶⁷³ Σημαντικές για την επιχειρούμενη υπόθεση και ιστορική αναγωγή είναι και οι προφορικές παραδόσεις, τις οποίες κατέγραψε ο Νικόλαος Μπελλάρας, για μια άλλη ναυτική δραστηριότητα των Λιμνιωτών, η οποία συνέβαινε στα χρόνια της τουρκοκρατίας και προϋπόθετε και την ανάλογη ναυτική εμπειρία. «*Εξ Ελυμνίου*», σημειώνει, «*εστρατολογούντο και ναύται δια τον τουρκικόν στόλον*», βλ. Μπελλάρας, ό.π., σελ. 128, υποσ. 1. Περισσότερα στοιχεία για τη ναυτική παράδοση των Λιμνιωτών, βλ. Ν. Μπελλάρας, ό.π., σελ. 188-190. Πρβλ. Φαφούτης, Γ.-Αποστόλου, Δημήτριος, *Λίμνη και θάλασσα*, Λίμνη 1999.

⁶⁷⁴ Φαφούτης-Αποστόλου, βλ. ό.π., σελ. 14.

αποτελέσουν την οικονομική και κοινωνική ελίτ του τόπου, ενώ οι κάτοικοί του δεν παρέμειναν εγκλωβισμένοι αποκλειστικά σε γεωργικές δραστηριότητες. Η γη, η σταθερότερη μονάδα κοινωνικής και οικονομικής αξίας, χρησιμοποιήθηκε ως εγγυητική πίστη για την ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας. Σε πολλές περιπτώσεις Λιμνιώτες προβαίνουν, μέσα από τη σύμπραξη των κεφαλαίων τους, στη ναυπήγηση με συμμετοχικό τρόπο ιστιοφόρων πλοίων⁶⁷⁵.

Η κατοχή, δηλαδή, μεριδίων της αξίας ενός πλοίου από πολλά πρόσωπα, δείχνει ότι στη Λίμνη ίσχυε, ως ένα βαθμό, το επενδυτικό σύστημα («*συντροφικό*») που είχαν υιοθετήσει την ίδια εποχή οι πλοιοκτήτες της Ύδρας: επειδή το επιχειρηματικό ρίσκο, εξαιτίας της πειρατείας, των ατελών τεχνικών μέσων και άλλων παραγόντων ήταν μεγάλο και με δεδομένο ότι δεν υπήρχαν ναυτασφάλειες, οι πλοιοκτήτες είχαν μερίδιο σε πολλά πλοία ταυτόχρονα, έτσι ώστε ενδεχόμενη ζημιά ή απώλεια ενός πλοίου να ισοσκελίζεται από τα κέρδη των υπολοίπων⁶⁷⁶.

Μπορεί, πάντως, κάποιος να υποθέσει ότι αυτή η επενδυτική τακτική ακολουθείται τις περισσότερες φορές από ανάγκη: επειδή το κόστος κατασκευής ενός πλοίου ήταν μεγάλο, συναιτερίζονταν πολλοί ενδιαφερόμενοι (καπετάνιοι, ναύτες, караβομαραγκοί, ξυλέμποροι) που συνέβαλαν στην κατασκευή με χρήματα ή εργασία, οι οποίοι είχαν, κατά συνέπεια, μερίδιο στο ναυπηγούμενο πλοίο⁶⁷⁷.

Από την άλλη πλευρά, τα ναυτικά πληρώματα συμμετείχαν στα κέρδη (μαξούλια) του ταξιδιού. Αυτό το σύστημα αμοιβής είναι όμοιο με εκείνο που εφαρμοζόταν παλαιότερα και στα άλλα ναυτικά κέντρα της χώρας, στα περισσότερα, όμως, αντικαταστάθηκε νωρίς (από την περίοδο της επανάστασης και μετά) από το σύστημα της μισθοδοσίας. Αφού, λοιπόν, αφαιρούνταν από τις εισπράξεις τα έξοδα τροφοδοσίας και τα άλλα γενικά έξοδα, το υπόλοιπο ποσό μοιραζόταν σε προκαθορισμένα ποσοστά ανάμεσα στον πλοιοκτήτη, στους χρηματοδότες του φορτίου και εν γένει δανειστές, και τέλος στο πλήρωμα⁶⁷⁸.

⁶⁷⁵ Δούκουρης, ό.π., *Μια πόλη - Ένα πρόσωπο (Φλώκος)*, σελ. 33. Μάλιστα, προκειμένου να προσδιοριστεί η έννοια του συμπλοιοκτήτη στη Λίμνη χρησιμοποιούνταν, όπως και αλλού, η λέξη «Παρτζινέβελος» (Βενετικό *Parcenevole*), βλ. Μπελλάρας, ό.π., σελ. 188-189. Περισσότερα για την συμπλοιοκτησία και τους «Παρτζινέβελους» στη Λίμνη, βλ. Δούκουρης, Βασίλης, «Παρτζινέβελος και μαξούλια στη Λίμνη Β. Εύβοιας», *Ευβοϊκό Χωριό*, τ. 22^ο (Μάρτιος-Απρίλιος 2002), σελ. 281-293.

⁶⁷⁶ Αλεξανδρή, Κωνσταντίνος, *Η αναβίωσις της θαλασσίας μας δύναμews κατά την τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1960, σελ. 161 και Κρεμμύδας, Βασίλης, *Ελληνική ναυτιλία 1776-1835*, τ. Α', Αθήνα 1985, σελ. 22.

⁶⁷⁷ Λεονταρίτης, Γεώργιος, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία (1453-1850)*, Αθήνα 1981, σελ. 238.

⁶⁷⁸ Ποντίκης, Μιχάλης, *Κύμη 19^{ος} -20^{ος} αιώνας. Ιστορία και Πολιτισμός. (Ακμή και παρακμή της Κουμωτικής ιστιοφόρας ναυτιλίας)*, Δ.Ε.Π.Α.Κ. (Δημοτική Επιχείριση Πολιτισμού και Ανάπτυξης Κύμης), 2001, σελ. 108.

Για τα πλοία της Υδρας,⁶⁷⁹ και κάτι ανάλογο θα πρέπει να ίσχυε και τα πλοία της Λίμνης, γνωρίζουμε ότι η σχέση αμοιβής πλοίαρχου ναύτη ήταν 3 προς 1, με ενδιάμεσες αμοιβές για τους ναύκληρους, το μάγειρα και τους πηδαλιούχους, ειδικότητα που στα ιστιοφόρα απαιτούσε ιδιαίτερες ικανότητες.

Αναφορικά με τον πληθυσμό⁶⁸⁰ του πολισματος, στα τέλη της δεκαετίας του 1830, εκτός από το 1/5 περίπου των κατοίκων της Λίμνης, οι οποίοι ασχολούνταν με τα ναυτικά επαγγέλματα, υπήρχαν ακόμη ελάχιστοι έμποροι και μεταπράτες. Οι υπόλοιποι κάτοικοι ήταν μικροκτηματίες, οι οποίοι μόλις και μετά βίας κατάφερναν να αποκομίσουν τα «προς το ζην» από την καλλιέργεια της γης. Φυσικά, δε γίνεται λόγος για βιοτεχνίες ή βιομηχανία στον τόπο, ενώ τα αναγκαία είδη του νοικοκυριού τα κάλυπτε ελάχιστα η οικοτεχνία και περισσότερο το εισαγωγικό εμπόριο.

Την ίδια περίοδο τα λιμάνια προορισμού των λιμνιώτικων πλοίων δεν ήταν, όπως συνέβαινε παλαιότερα, της Μαύρης θάλασσας, αλλά λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη)⁶⁸¹.

Στα έτη 1851-52, ο ιστιοφόρος στολίσκος της Λίμνης φαίνεται να διαφεύγει της πιο σοβαρής κρίσης για την ελληνική ναυτιλία σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, εξαιτίας της ύφεσης του διεθνούς εμπορίου. Το λιμνιώτικο ναυτικό, κατά αναλογία με αυτό της Κύμης, καθώς δεν εξαρτάται άμεσα από τα σκαμπανεβάσματα του διαμετακομιστικού εμπορίου (αφού πρωταρχικά εξυπηρετεί το εξαγωγικό εμπόριο της Λίμνης σε κρασιά, λάδι, κουκούλια), υποθέτουμε ότι θίγεται από την κρίση σε μικρότερο βαθμό από ότι το ναυτικό των άλλων λιμανιών της χώρας⁶⁸².

Αυτό αποδεικνύεται από το γεγονός ότι αμέσως μετά, και για το διάστημα από το 1853 έως το 1898, ναυπηγούνται και τίθενται σε ρότα 79 συνολικά ιστιοφόρα σκάφη και

⁶⁷⁹ Αλεξάνδρης, ό.π., σελ. 169.

⁶⁸⁰ ΤΑΛ, *Απογραφικά: Απογραφή 1838*. Όπως προκύπτει και από τις απογραφές πληθυσμού που διενεργήθηκαν στη Λίμνη μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα (ΤΑΛ, *Φάκ.: Τοπική Αυτοδιοίκησης: Απογραφές των ετών 1840, 1842, 1843, 1844, 1848, 1852, 1861 και Υποφ.: Ακρίδες 1872. Εκλογικός Κατάλογος 1871*), οι απασχολούμενοι σε ναυτικά επαγγέλματα, την περίοδο αυτή, αντιπροσώπευαν το 40% έως 60% του ανδρικού πληθυσμού άνω των 18 ετών. Περισσότερες πληροφορίες για τη μετεπαναστατική πληθυσμιακή κίνηση της Λίμνης, βλ. Δούκουρης, Ν. Βασίλης, «Δημογραφικές ειδήσεις για τη Λίμνη Εύβοιας στα 1821 και 1832. (Η μελέτη μιας έκτακτης απογραφής του 1853)», *Ευβοϊκό Χωριό*, τ. 16 (Μάρτιος-Απρίλιος 2002), σελ. 191-200.

⁶⁸¹ Σε στατιστικό πίνακα, που παρατίθεται σε εργασία του Ι. Πετρόπουλου, καταγράφονται οι χώρες προέλευσης και οι χώρες προορισμού των πλοίων, τα οποία αποπλέουν και καταπλέουν σε ελληνικά λιμάνια το 1837. Από αυτόν προκύπτει ότι το εξωτερικό θαλάσσιο εμπόριο, το οποίο διεξαγόταν τότε μέσω των λιμανιών του τρίτου διαμερίσματος (Χαλκίδα, Σκιάθος, Σκόπελος, Κύμη, Λίμνη), γίνεται αποκλειστικά με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ δεν αναφέρονταν καθόλου πλοία που κινούνταν και προς τις χώρες της Δυτικής Μεσογείου, βλ. Petropoulos A. John, «The Greek Economy During the First Decade of Othoman Rule», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τ. 24, 1981, σελ. 207.

⁶⁸² Ποντίκης, ό.π., σελ. 105.

καΐκια⁶⁸³. Είναι η περίοδος της μεγάλης ανάπτυξης της ιστιοφόρου ναυτιλίας για την πόλη, παρόλο που γύρω στα 1870 η ατμοκίνηση, η οποία ήδη έχει βρει εφαρμογή σε κάποια από τα πλοία του εμπορικού ναυτικού, προμήνυε την επερχόμενη κρίση και τη σταδιακή συρρίκνωση του αριθμού των ιστιοφόρων, τα οποία διέθετε η πόλη. Βέβαια, επειδή οι παραγωγικές διαδικασίες των μελών της παρέμεναν σταθερά προσανατολισμένες προς τη θάλασσα και για να διευκολυνθεί η ενασχόληση των κατοίκων με το υγρό στοιχείο, κρίθηκε αναγκαία η διευθέτηση της παραλιακής γραμμής και η ρυμοτόμηση της πρωτεύουσας του Δήμου⁶⁸⁴.

Σε άλλα ναυτικά μέρη ισχυροί οικονομικοί παράγοντες αξιοποίησαν τα συμμετοχικά κεφάλαια των ιστιοφόρων και ναυπήγησαν ή αγόρασαν ατμήλατα πλοία, ξεκινώντας μια ευοίωνη μηχανοκίνητη ναυτιλία, ενώ στη Λίμνη δε βρέθηκαν εκείνοι που θα μπορούσαν να κάνουν κάτι παρόμοιο. Βέβαια, αυτή η συνηθισμένη ερμηνεία, ότι οι Λιμνιώτες δεν φρόντισαν να επενδύσουν στη νέα τεχνολογία (ατμόπλοια), δεν φαίνεται από μόνη της ικανή να δώσει απάντηση στο ερώτημα για τις αιτίες παρακμής του λιμνιώτικου ιστιοφόρου στόλου. Για τον απλό λόγο ότι παραβλέπει το πιο καίριο χαρακτηριστικό της ανάπτυξης της ντόπιας ναυτιλίας: το ότι δηλαδή αυτή ήκμασε εξυπηρετώντας κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, το τοπικό εξαγωγικό εμπόριο. Από τη στιγμή που τα αγροτικά προϊόντα της περιοχής έπαψαν να ζητούνται, στο βαθμό τουλάχιστον που θα έκανε συμφέρουσα την παραγωγή τους, το ναυτικό της Λίμνης ήταν καταδικασμένο να σβήσει⁶⁸⁵.

Οι Λιμνιώτες δεν είχαν ούτε την πείρα άλλων ναυτικών κέντρων, στο διεθνές εμπόριο, ούτε διέθεταν τα μεγάλα κεφάλαια, που απαιτούνταν, για να μπουν με αξιώσεις στο πεδίο του. Εκτός αυτών, δεν ευνοήθηκαν από τη συγκυρία, δηλαδή από την εμφάνιση

⁶⁸³ Φαφούτης-Αποστόλου, ό.π., σελ.78.

⁶⁸⁴ Ο Δήμαρχος Αιγαίων με το έγγραφό του, υπ. αριθ. 856/11 Σεπτεμβρίου 1870, ζήτησε από τη Διεύθυνση Μηχανικού Ευβοίας την εφαρμογή ρυμοτομικού σχεδίου και τον προσδιορισμό «της παραλίου γραμμής» της πρωτεύουσας του Δήμου, σύμφωνα με τη διαταγή, υπ. αριθ. 17875/24 Ιουλίου 1869, του Υπουργού των Εσωτερικών και το διάγραμμα που συντάχθηκε από τον ανθυπολοχαγό του Μηχανικού Κωνστ. Τζότζη. Η Διεύθυνση Μηχανικού, όμως, στις 21 Οκτωβρίου 1870, έσπευδε να ενημερώσει τον αρμόδιο Υπουργό για τις δυσκολίες εκτέλεσής της: «σπεύδομεν να παρατηρήσωμεν ευσεβεστάτως, ότι η σύνταξις σχεδίου γενικού της κομποπόλεως ταύτης, έσεται λίαν δύσκολος και ανεφάρμοστος. Διότι η κομόπολις αύτη κείται εις την κατωφέρεια ορέων και εντός του ρεύματος, αι δε οικίαι αυτής εισίν νεόκτιστες, η εφαρμογή όθεν της ρυμοτομίας αυτής δεν θα εφαρμοσθή επί πολλά έτη. Καθόσον όμως αφορά την κανονικότητα της παραλίου γραμμής, αύτη ως μη παρουσιάζοντα μεγάλα εμπόδια, δύναται να εφαρμοσθή κατά το υποβαλλόμενον σχέδιον», βλ. ΓΑΚ, Φάκ. 25: Αυτοτελή-Μοναστηριακά (Αρχείον Σχεδίων Πόλεων 1833-1879). Διεύθυνσις του Μηχανικού Εύβοιας προς το Υπουργείον των Εσωτερικών, Χαλκίδα 21 Οκτωβρίου 1870. Είναι άξιο επισήμανσης το γεγονός ότι οι περιγραφόμενες ιδιομορφίες και η στενότητα του χώρου λειτουργούν, μέχρι και σήμερα, ως εγγενείς αδυναμίες στην ανάπτυξη του οικιστικού ιστού του πολιτισματος, καθώς και σε κάθε προσπάθεια πολεοδομικής επέκτασής του.

⁶⁸⁵ Σε αυτό, άλλωστε, συνέβαλε και η καταστροφή του λιμνιώτικου στόλου από θεομηνία στην παραλία του Κοχυλίου, στις 23 Σεπτεμβρίου 1897, μετά την οποία το λιμνιώτικο ναυτικό δε θα επανακάμψει ποτέ πια. Βλ. Φαφούτης-Αποστόλου, ό.π., σελ. 16, 78.

ενός νέου πλουτοπαραγωγικού, για την περιοχή, παράγοντα. Του «καινοφανή» δηλαδή λευκόλιθου, ο οποίος προς τα τέλη του 19^{ου} αιώνα προσανατόλισε το μέχρι τότε ναυτεργατικό δυναμικό της προς τη στεριανή απασχόληση και τα πληρώματα, αποφεύγοντας τις δύσκολες συνθήκες και τους κινδύνους της θάλασσας, προτίμησαν την πιο εύκολη λύση της ασφαλέστερης εργατικής ζωής.

4.6. Λίμνη και Λευκόλιθος

Η δεινή οικονομική και πολιτική συγκυρία, η οποία επικρατεί στην Ελλάδα στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, συμπαρασύρει στην υποβάθμιση και στο μαρασμό πολλές πόλεις, που προηγούμενα είχαν αναδειχθεί σε κέντρα σημαντικής ναυτικής και εν γένει οικονομικής ανάπτυξης. Η Λίμνη, η οποία στο παρελθόν αναλογικά πάντα σε σχέση με τον πληθυσμό της πρωταγωνιστούσε σε ναυτικές και οικονομικές επιδόσεις, φαίνεται να διαφεύγει από την στενωπό της εθνικής κρίσης.

Αιτία η εμφάνιση ενός νέου πλουτοπαραγωγικού πόρου και μιας νέας παραγωγικής διαδικασίας, η οποία μελλοντικά θα μονοπωλήσει τους προσανατολισμούς της τοπικής κοινωνίας και θα της εξασφαλίσει την επιβίωσή της σε όλη τη διάρκεια του επόμενου αιώνα.

Αναφερόμαστε, φυσικά, στο λευκόλιθο, ο οποίος, αν και είχε επισημανθεί στην περιοχή ήδη από το 1847, δεν είχε, όμως, καταστεί δυνατή για αρκετές δεκαετίες αργότερα η έναρξη της συστηματικής του εκμετάλλευσης. Βέβαια, η Κοινότητα Λίμνης σε όλο το προηγούμενο διάστημα περιορίστηκε σε ολιγόχρονες και αποσπασματικές εκμισθώσεις των μεταλλευτικών της χώρων, αλλά το σημαντικότερο ήταν ότι κατόρθωσε να ισχυροποιήσει νομικά την κτήση των μεταλλείων της (11 Ιουλίου 1886), αναμένοντας μια ευνοϊκότερη συγκυρία για την αξιοποίησή τους.

Αυτή παρουσιάστηκε το 1896, όταν η εταιρεία αγγλικών συμφερόντων «Petrefeit Limited» αναλαμβάνει την «καλλιέργεια» των μοναστηριακών μεταλλείων για 25 χρόνια. Μέσα στις προθέσεις της ήταν η ανάπτυξη εγκαταστάσεων για τη δευτερογενή επεξεργασία του μεταλλεύματος και ενός τεράστιου συστήματος υπέργειας και εναέριας μεταφοράς του. Βέβαια, οι στρατηγικοί αυτοί στόχοι της εταιρείας θα υλοποιηθούν στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα από τη διάδοχό της «Αγγλοελληνική Εταιρεία (Anglogreek magnesite Company)».

Η εμφάνιση της νέας εταιρείας μονιμοποιεί και εντείνει τα εξορυκτικά δρώμενα στην περιοχή και παρουσιάζει την ιδιαιτερότητα: οι μεν εξορυκτικές εργασίες να συντελούνται σε εκτάσεις της κτηματικής περιουσίας της Μονής Γαλατάκη, οι δε μεταποιητικές εγκαταστάσεις της να αναπτύσσονται σε χώρο της κοινοτικής ιδιοκτησίας (Κατούνια). Παράλληλα, πυροδοτεί μια σειρά γεγονότων και διεργασιών που θα συντελεστούν στην περιοχή το επόμενο διάστημα, όπως:

- η κινητοποίηση του επενδυτικού ενδιαφέροντος πολλών κεφαλαιούχων, Ελλήνων και ξένων, οι οποίοι εμφανίζονται στην περιοχή για να επωφεληθούν από τα νέα εξορυκτικά δεδομένα.
- η αφύπνιση των ντόπιων μεγαλοκτηματιών, των οποίων το ενδιαφέρον αναθερμαίνεται, καθώς αγωνιούν να γειτνιάσουν τις μεγάλες ιδιοκτησίες τους με τη μεταλλειοφόρο περιοχή. Αυτή, όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως νωρίς είχε κατανοηθεί, αναπτυσσόταν μέσα στη μοναστηριακή ή κοινοτική ιδιοκτησία και συνεπώς μόνο με τη μέθοδο της καταπάτησης θα μπορούσαν να αποκτήσουν πρόσβαση. Η ύπαρξη δεκάδων δικαστικών υποθέσεων που αφορούσαν τον προσδιορισμό ορίων, τις παραχωρήσεις μεταλλευτικών δικαιωμάτων, τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, τις παραβάσεις και τις παραβιάσεις που σημειώνονται από την εφαρμογή της μεταλλευτικής νομοθεσίας, καταμαρτυρούν το μεγάλο ενδιαφέρον που επιδεικνύεται από νεοφερμένους επιχειρηματίες για την περιοχή και την αγωνία των παραδοσιακών ιδιοκτητών (Κοινότητα Λίμνης, Μονή Γαλατάκη) να υπερασπιστούν τα δίκαιά τους.
- η σύμβαση του Μοναστηριού με την «Αγγλογκρήκ» υποκίνησε και το ενδιαφέρον των εκπροσώπων της Κοινότητας Λίμνης (Δήμος Αιγαίων), να επιδιωχθεί σε μακροχρόνια βάση η παραχώρηση των μεταλλευτικών της δικαιωμάτων σε ενδιαφερόμενους, με καλύτερους από πριν όρους, προσμένοντας ότι τα εκταμιευόμενα μισθώματα θα συνέβαλλαν καθοριστικά στη βελτίωση των οικονομικών της. Απόρροια του νέου προσανατολισμού ήταν η σύμβαση που υπογράφεται με τον Νικόλαο Παπαντωνάτο (1912), η οποία θα αντέξει μέχρι την έκρηξη του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου
- η ανάπτυξη και άλλων παρεμφερών βιομηχανικών μονάδων, σχετιζόμενων με την εξόρυξη του λευκόλιθου, στην παραλιακή οδό, η οποία οδηγεί από τη Λίμνη στα Κατούνια (απόσταση 4 χιλιόμετρα). Ειδικότερα πρόκειται: 1) για την ομόρρυθμη εταιρεία με την επωνυμία: «Ο.Ε. Λαίνου, Στάμου, Βλαχούτσικου, Αφών

Καλλιντέρη, Πυρουλάκη, Καράμπελα και κληρονόμων Δημουλά και Νίκου» με εγκαταστάσεις μέσα ουσιαστικά στο πόλισμα, 2) για την εταιρεία που συνέστησε ο Παπαντωνάτος στη θέση Κρινή Βρίζα και 3) για τον Αβραάμ Χόιζερ στη θέση Βοριά Ρέμα. Οι μισθώσεις αυτές, συνεχόμενες ή διακοπτόμενες, παραμένουν ενεργές μέχρι το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, για να καταργηθούν ή να ανανεωθούν προς καινούργια πρόσωπα αμέσως μετά τη λήξη του.

- η εμφάνιση και άλλων βιομηχανικών μονάδων στην περιοχή άσχετων με το λευκόλιθο, αλλά σχετικών με τη δυναμική που δημιούργησε, οι οποίες ξεκινούν τη λειτουργία τους την ίδια περίοδο. Πρόκειται για το εργοστάσιο «νεφτοποιίας και σανταλοποιίας» της «Εταιρείας Ριτσώνη»⁶⁸⁶, η οποία συστάθηκε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τον Ιωάννη Κ. Ριτσώνη⁶⁸⁷ (+1897) και συνεχίστηκε, μετά το θάνατό του, από τα αδέρφια του με την επωνυμία «Εταιρεία Αδελφών Ι. Ριτσώνη» και αργότερα από τα παιδιά του Κωνσταντίνο, Νικόλαο και Αγγελή⁶⁸⁸. Αντικείμενό

⁶⁸⁶ Η συγκεκριμένη βιομηχανική μονάδα είχε σχεδόν μονοπωλιακό χαρακτήρα για όλη την επικράτεια, αφού η ίδια οικογένεια διέθετε παρόμοιες εγκαταστάσεις στον Ασπρόπυργο της Αττικής. Σύμφωνα με τον Μπελλάρα, βλ. ό.π. σελ. 197, η παραγωγή του εργοστασίου, λίγο πριν το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, προσέγγιζε τους 4.000 τόνους κολοφώνιου και 1.600 τόνους τερεβινθέλαιου. Οι ποσότητες αυτές προορίζονταν για εξαγωγή προς τα λιμάνια κυρίως της Ιταλίας, της Γερμανίας, της Αιγύπτου, της Τουρκίας και της Ρουμανίας. Το προσωπικό του εργοστασίου ανερχόταν, με αυξομειώσεις, σε 120 υπάλληλους και εργάτες, εκτός των 700-800 ρητινοσυλλεκτών.

⁶⁸⁷ ΤΑΛ, *Ριτσώνης 1890*. Ο ενοικιαστής των εμμέσων δημοτ. φόρων του Δήμου Αιγαίων προς το Υπουργείο των Εσωτερικών. Λίμνη 20 Μαρτίου 1890: «[...] Ο ευσεβάστως υποφαινόμενος ως ενοικιαστής των εμμέσων δημοτ. φόρων του Δήμου Αιγαίων προσεκάλεσα τον Ιωάννη Κ. Ριτσώνη εις πληρωμήν του ανήκοντος δημοτ. φόρου επί 30.000 οκάδων ρητίνης, ων μετέφερον ενταύθα εκ της περιφέρειας του Δήμου Μεσαίων, αλλά ούτος δια του ενταύθα Δημάρχου μοι εκοινοποίησεν ότι την ρητίνην ταύτην μετέφερον επί σκοπό μεταποιήσεως εις νεύτιον και σανδαλόν δια του ενταύθα εργοστασίου».

⁶⁸⁸ Ο Κωνσταντίνος Ιωάννου Ριτσώνης, από τον Ιανουάριο του 1905, προσπαθούσε να βελτιώσει και να επεκτείνει τις εγκαταστάσεις του εργοστασίου του πατέρα του, οι οποίες αναπτύσσονταν στην ανατολική πλευρά της πόλης. Για τις σχεδιαζόμενες αλλαγές απαιτούνταν η οικειοποίηση του γειτονικού χώρου 800 τ.μ., γνωστού ως «Καρατσαλιώτη Μανδρί», ο οποίος, όμως, συνέβαινε να αποτελεί και το γήπεδο της Κοινότητας Λίμνης, (βλ. ΤΑΛ, *Ριτσώνης 1905*. Κωνσταντίνος Ι. Ριτσώνης προς Κοινοτικό Συμβούλιον Λίμνης. Λίμνη 14 Ιανουαρίου 1905). Αρχικά, το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Αιγαίων συμφώνησε σε 15ετή μίσθωσή του, αντί του ποσού των 50 δραχμών το χρόνο, (βλ. ό.π., *Ριτσώνης 1906*. Δημοτικόν Συμβούλιον Αιγαίων, αριθ. Πράξης 221. Λίμνη 11 Φεβρουαρίου 1906). Το 1913 με το πωλητήριο συμβόλαιο υπ. αριθ. 26661 φαίνεται ότι το Δημόσιο πούλησε προς τον Κωνσταντίνο Ι. Ριτσώνη ένα μεγάλο μέρος του γηπέδου και απέμεινε μόνο ένα μικρό «τεμάχιο», από το επίμαχο οικόπεδο, το οποίο ακόμα απέμεινε στην κυριότητα της Κοινότητας Λίμνης, (βλ. ό.π., *Ριτσώνης 1921*. Αίτησις Νικολάου Ι. Ριτσώνη προς Κοινοτικό Συμβούλιον Λίμνης Λίμνη 12 Φεβρουαρίου 1921).

Στη λήξη της μισθωτικής περιόδου, αφού είχε μεσολαβήσει και ο θάνατος του Κωνσταντίνου Ριτσώνη, ο αδερφός του Νικόλαος επιδίωξε τη συναίνεση της Κοινότητας Λίμνης στην ανταλλαγή του επίμαχου «τεμαχίου» με δύο άλλα κτήματα των αδερφών Ριτσώνη. Παράλληλα, για τη διαμόρφωση του αναγκαίου κλίματος, πληροφόρησε το Κοινοτικό Συμβούλιο ότι, σε περίπτωση θετικής του εισήγησης, θα δώριζε στην Κοινότητα το ποσό των 6.000 δρχ., για να προβεί η τελευταία σε επιδιόρθωση του κτιρίου που στέγαζε «το Δημοτικόν Σχολείον των Θηλέων» της πόλης (βλ. ό.π., *Ριτσώνης 1911*. Δήλωσις Νικολάου Ι. Ριτσώνη προς Κοινοτικό Συμβούλιον Λίμνης. Λίμνη 22 Ιουνίου 1923). Τελικά, η θετική στάση της Κοινότητας Λίμνης οδήγησε σε αναγκαστική απαλλοτρίωση του γηπέδου (Φ.Ε.Κ.: 39/4-3-1927) υπέρ της ενδιαφερόμενης εταιρείας, σύμφωνα και με τις επιταγές των άρθρων 1 και 2 του Νόμου 2946: «Περί προαγωγής της Βιομηχανίας και Βιοτεχνίας», (βλ. ό.π., Υπουργός Εθνικής Οικονομίας προς Πρόεδρον Κοινότητος Λίμνης. Αθήνα 19 Μαρτίου 1927).

της ήταν η επεξεργασία της ρητίνης, η οποία προσφερόταν σε μεγάλες ποσότητες από τους ντόπιους ρητινοσυλλέκτες, και η παραγωγή υποπροϊόντων του, όπως το τερεβινθέλαιο (νέφτι) και το κολοφώνιο (υπόλειμμα ρητίνης μετά την αφαίρεση του τερεβινθέλαιου). Η συγκεκριμένη βιομηχανία, με τις διάφορες μετονομασίες της, συνέχισε αδιάλειπτα τη λειτουργία της μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970.

Η άλλη βιομηχανική μονάδα, «καθ' όλα εμβόλιμη» δηλαδή εντελώς ξένη προς τα φυσικά προϊόντα του τόπου, είναι η «Α.Ε. Χαρτοποιίας Οροβίας»⁶⁸⁹, η οποία βρίσκεται σε λειτουργία μέχρι και σήμερα στην Κοινότητα Ροβιές.

Οι εξελίξεις ευνοούσαν και άλλες κατασκευαστικές επεμβάσεις, τις οποίες επεχείρησε ο Νικόλαος Ι. Ριτσώνης: «Έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν ότι εις την θέσιν Καρατσαλιώτη και παρά το Εργοστάσιόν μας προτιθέμεθα να μεταφέρωμεν την καπνοδόχον του εργοστασίου μας υπογείως της κοινοτικής οδού Λίμνης-Κατούνια και να την προεκτείνω προς τον λόφον δια την καλλιτέραν λειτουργίαν του εργοστασίου μας», (βλ. ό.π., Ριτσώνης 1930. Αίτησις Ν. Ι. Ριτσώνη προς Κοινοτικό Συμβούλιον Λίμνης. Λίμνη 25 Απριλίου 1930).

Η εταιρεία, με τη νέα ονομασία «Ανώνυμη Εταιρία Ρητινικών & Γεωργικών Προϊόντων Ν. Ριτσώνης», συνέχισε τη λειτουργία της ακόμα και στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, επιδεικνύοντας παραγωγή, ενδεικτικά το 1943, 102.883 οκάδων (βλ. ό.π., Ριτσώνης 1943. Αίτησις Νικ. Ριτσώνη προς την Κοινότητα Λίμνης. 26 Νοεμβρίου 1943) και το 1954, 165.000 οκάδων ρητίνης. Την ίδια χρονιά φαίνεται να αποδίδουν φορολογία 2% επί της αξίας του παραγόμενου δασικού προϊόντος και ο Νικόλαος Κ. Μπενετής (18.000 οκάδες) και ο Γεώργιος Αγγ. Ριτσώνης (40.000 οκάδες), ενώ η μέση τιμή χονδρικής πώλησης της ρητίνης καθορίστηκε στις 4 δραχμές η οκά, (βλ. ό.π., Υπ. Εσωτερικών-Ιδιώτες-Ριτσώνης. Κατάστασις εισπρακτέων εσόδων. Λίμνη 6 Απριλίου 1955)

Το 1956 η ανώνυμη εταιρεία του Νικολάου Ριτσώνη προκειμένου να επιτύχει 5ετή παράταση της μίσθωσης για τη ρητινοσυλλογή από το Δημόσιο δάσος της Λίμνης και των Παπάδων ζήτησε την αρωγή του Δημάρχου της πόλης (βλ. ό.π. Α.Ε. «Ν. Ριτσώνης» προς τον κ. Δήμαρχον Λίμνης. Λίμνη 30 Απριλίου 1956). Ο τελευταίος ανταποκρινόμενος άμεσα απευθύνθηκε προς τον Υπουργό Γεωργίας: «Κύριε Υπουργέ, λαμβάνω την τιμή να γνωρίσω Υμίν τα εξής: Η Α.Ε. ρητινικών και γεωργικών προϊόντων «Ν. Ριτσώνης» διατηρούσα από του παρελθόντος αιώνας εν Λίμνη την μόνην βιομηχανίαν την υπάρχουσαν εν τη περιφερεία ημών και την μόνην του είδους εν ολοκλήρω τη Β. Ευβοία ήτο παραγωγής και βιομηχανοποιήσεως της ρητίνης και εις ην βιομηχανίαν εργάζονται άνω των 500 εργατοῦπαλλήλων ως ρητινοσυλλέκται, μεταφορείς, βιομηχανικοί εργάται, φορτωεκφορτωταί κ.λ.π. αποτελεί τον μόνον σοβαρόν οικονομικόν παράγοντα του τόπου ημών εις τον οποίον στηρίζεται η οικονομική ζωή του τόπου και η πηγή προσφοράς της εργασίας των εργατών της πόλεώς μας και της περιφερείας μας.

Η ως άνω εταιρία κατά τα τελευταία έτη ως και εφέτος προέβη εις τελείαν ανακαίνισιν και συμπλήρωσιν δια συγχρονισμένων μηχανημάτων του εν Λίμνη εργοστασίου της ήτοι εις την κατασκευήν μεγάλων συγχρονισμένων δεξαμενών ρητινολαίου, εις την εγκατάστασιν νέων ατμολεβήτων του εργοστασίου της διπλασίας αποδόσεως της προπολεμικής, εις την εγκατάστασιν αμερικανικού τύπου φίλτρου ρητίνης, όπερ αποτελεί την τελευταίαν εξέλιξιν της ρητινοβιομηχανίας, ως επίσης εις την εγκατάστασιν καινούριων αμβύκων αποστάξεως ρητίνης δι' ανοξειδότου υλικού κατασκευασμένων, ως επίσης τριών ανοικτών αναδευτήρων και καθιζιτήρων ρητίνης ως και ενός κλειστού τοιούτου ταχείας και πολλαπλασίας αποδόσεως των προπολεμικών.

Διαπιστώσαντες, κατόπιν αιτήσεώς της, τα άνω αναφερόμενα και όντες πεπεισμένοι ότι η εν λόγω Βιομηχανική Εταιρία αποτελεί την σπονδυλικήν στήλην της όλης οικονομίας του τόπου μας και την πηγήν εξευρέσεως εργασίας των ρητινοσυλλεκτών και των βιομηχανικών εργατών μας, λαμβάνομεν την τιμήν όπως η Εξοχότης Σας, εκτιμώσι την σοβαρότητα του θέματος δια τον τόπον μας, δώση τας δεούσας εντολάς εις την αρμόδιαν υπηρεσίαν και εγκρίνη αυτή την παρά της ρηθείσης εταιρίας αιτηθείσαν παράτασιν μισθώσεως των εν λόγω δασών, δια τους ως άνω εκτεθέντας λόγους, σοβαρωτάτους δια την περιφερείαν μας», (βλ. ό.π., Ο Δήμαρχος Λίμνης προς τον αξιότιμον κύριον Υπουργόν Γεωργίας. Λίμνη 30 Απριλίου 1956).

⁶⁸⁹ Η «Α.Ε. Χαρτοποιίας Οροβίας» (ιδρυτές Ι. Κουτσαλέξης-Καλογερόπουλος-Βασιλείου) ιδρύθηκε το 1910 στις Ροβιές και παρήγαγε διάφορα είδη χαρτιού περιτυλίγματος και κάποτε και γραφής. Η έγκριση του καταστατικού της εταιρείας έγινε με Βασιλικό Διάταγμα που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως την 19^η Ιουλίου 1912. (βλ. ΤΑΛ, Φάκ. Εμπόριο-Βιομηχανία 1859-1950: Υποφ.: 1915. Α.Ε. Οροβία προς Πρόεδρον Κοινότητος Λίμνης. Οροβία 12 Μαΐου 1915). Διάδοχος των πρώτων ιδρυτών και

Τα νέα δεδομένα δημιουργούν στην περιοχή συνθήκες πρόδρομης εμφάνισης του βιομηχανικού φαινομένου, αφού οι αυξημένες ανάγκες των βιομηχανιών, οι οποίες αναφέρθηκαν, σε εργατικό δυναμικό δεν καλύπτονταν από την περιορισμένη τοπική προσφορά. Διαμορφώθηκε, λοιπόν, η προοπτική της προσέλκυσης εργαζόμενων από την υπόλοιπη Ελλάδα και μάλιστα από περιοχές της, όπου η εμπειρία των κατοίκων της σε εξορύξεις και μεταλλευτικές δραστηριότητες δεν ήταν άγνωστη (Κεντρική Εύβοια).

Εκατοντάδες εργαζόμενοι συρρέουν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη Λίμνη, ο πληθυσμός της οποίας μέσα σε λίγα χρόνια σχεδόν διπλασιάζεται. Όμως, η συγκεκριμένη συγκυριακή πληθυσμιακή πύκνωση δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί από τις περιορισμένες δυνατότητες στέγασης, οι οποίες προσφέρονταν, με αποτέλεσμα η πόλη να μη μπορεί να ανταποκριθεί στα νέα δεδομένα και να οδηγηθεί σε μια κατάσταση οικιστικής ασφυξίας.

Παρόλα αυτά, η παρουσία των νεοφερμένων δεν απέκτησε μόνιμο χαρακτήρα ούτε οδήγησε την κοινωνία της πόλης σε μια πρόωμη αστικοποίηση, αφού οι περισσότεροι από αυτούς ήδη είχαν την εμπειρία του περιστασιακού και ολιγόχρονου χαρακτήρα των μεταλλευτικών εκμεταλλεύσεων, η βραχυβιότητα των οποίων τους ανάγκαζε να μετακινούνται συχνά ανά την Ελλάδα⁶⁹⁰.

Για την ντόπια κοινωνία η συγκυρία της σύγχρονης δραστηριοποίησης τόσων βιομηχανικών μονάδων, ήταν ένα δώρο ανέλπιστο, ιδιαίτερα, μάλιστα, στη συγκυρία απώλειας του άλλοτε κραταιού της ναυτικού στόλου. Έτσι, διαφαίνεται ότι η ίδια η πόλη

ενοικιαστής των δικαιωμάτων εκμετάλλευσης υπήρξε η «Ανώνυμος Εταιρεία Εκμεταλλεύσεως Χάρτου Οροβία» και από το 1918 η Α.Ε. «Ερμής». Το εργοστάσιο αυτό απασχολούσε πέντε υπάλληλους και 110-120 εργάτες.

Η βιομηχανική αυτή μονάδα ανήκε στον προηγούμενο Δήμο Αιγαιών, βρισκόταν όμως στις Ροβιές, και παρόλο που απείχε από τη Λίμνη, θαλασσίως, περίπου μία ώρα συνέβαλε στην οικονομική ενίσχυση της τελευταίας. Ταυτόχρονα με την ίδρυση της χαρτοποιίας (1910) έλαβε χώρα και η ηλεκτροδότηση της Λίμνης, η πρώτη στην Εύβοια αμέσως μετά τη Χαλκίδα. Βλ. ό.π. Μπελλάρας, σελ. 197-198.

⁶⁹⁰ Η αγορά εργασίας στα μεταλλεία διαμορφώνεται σταδιακά. Στις αρχές της μεταλλευτικής δραστηριότητας η μεταφορά εργατικής δύναμης από την Ιταλία, τη Σαρδηνία και το Μαυροβούνιο στις μεταλλευτικές περιοχές του Λαυρίου, της Κύμης και των νησιών είναι απαραίτητη, προκειμένου να ξεκινήσει η εξόρυξη (βλ. Αγριαντώνη, ό.π. υποσημ. 8, σελ. 292-293). Όμως οι κάτοικοι των νησιών προσαρμόζονται σχετικά γρήγορα στη μισθωτή εργασία. Ήδη από τη δεκαετία του 1880 η εργασία στα μεταλλεία δημιουργεί ένα εσωτερικό μεταναστευτικό ρεύμα. Συνήθως, ο εργατικός πληθυσμός μετακινείται χωρίς τις οικογένειές τους στους μεταλλευτικούς τόπους, όπου μπορεί να βρει δουλειά. Σε περιόδους ύφεσης της μεταλλευτικής δραστηριότητας, όπως την περίοδο 1910-1930, τα μεταναστευτικά ρεύματα κατευθύνονται προς μακρινότερους προορισμούς: μεταλλωρύχοι από τη Μήλο και το Λαύριο λ.χ. κατευθύνονται προς τις μεταλλευτικές περιοχές της Γαλλίας μέσω του δικτύου της «Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου» (βλ. Μπελιβανάκης, Γρηγόρης, *Μηλιοί μεταλλωρύχοι στην Γαλλία στις αρχές του αιώνα μας*, Εταιρεία Μεταλλευτικής Ιστορίας της Μήλου, Μήλος 1996). Το φαινόμενο διατηρείται και μεταπολεμικά, τουλάχιστον όσον αφορά την εσωτερική μετανάστευση: τη δεκαετία του 1950 μεταλλωρύχοι από τα πηριγκασμένα μεταλλευτικά νησιά εργάζονται στα μεγάλα μεταλλεία Μποδοσάκη και Σκαλιστήρη στην ηπειρωτική Ελλάδα. Πρόκειται για ένα προλεταριάτο υπό διαμόρφωση, το οποίο διατηρεί ακόμα ισχυρή τη σύνδεσή του με την αγροτική οικονομία, λόγω των χαμηλών μισθών. Βλ. ό.π., Παπαστεφανάκη.

και η ευρύτερη περιφέρειά της διαφεύγει της κρίσης, η οποία είναι κοινός τόπος για την Ελλάδα στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, απολαμβάνοντας την άνεση της εργασιακής αποκατάστασης των κατοίκων της.

Προοδευτικά, όμως, διαφάνηκε ότι αυτή η οικονομική ευδαιμονία ήταν εξαιρετικά επισφαλής, αφού οι εξορυκτικές εργασίες ήταν άμεσα συνδεδεμένες με την εθνική ή διεθνή συγκυρία, καθώς και με τις διαθέσεις και τα χρονοδιαγράμματα των εταιρειών. Όταν, μάλιστα, ενέσκηπτε στη χώρα ή στην ευρωπαϊκή ήπειρο σοβαρή οικονομική ή πολιτική κρίση, η κατάσταση γινόταν για την πόλη πραγματικά επικίνδυνη.

Οι μεταλλευτικές επιχειρήσεις μονοπώλησαν για τις δικές τους ανάγκες το εργατικό δυναμικό της περιοχής, ακυρώνοντας σιγά σιγά άλλες πατροπαράδοτες οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες συνιστούσαν στο παρελθόν μια μικτού τύπου οικονομία. Η ιδιότυπη αυτή αυτάρκεια, που επιτυγχανόταν, διασφάλιζε, τουλάχιστον ανεκτά, την επιβίωση των κατοίκων της σε περιόδους κρίσης. Όμως, αυτή η δυνατότητα θυσιάζεται στην πρόκληση και στα θέλγητρα της βιομηχανικής εργασίας, η ανάπτυξη της οποίας αντιστρατεύεται και εξαφανίζει σχεδόν όλες τις προηγούμενες ενασχολήσεις των ντόπιων με τη γεωργία, τη δενδροκομία, την αλιεία και τη θάλασσα.

Οι νέες συνθήκες δημιουργούν μια σχέση απόλυτης εξάρτησης της λιμνιώτικης, τουλάχιστον, κοινωνίας από τις μεταλλευτικές εταιρείες, οι οποίες λειτουργώντας καθαρά με ιδιωτικά κριτήρια και εξυπηρετώντας τα δικά τους, ελληνικά ή και ξένα, συμφέροντα, δεν διστάζουν να εκβιάζουν απροκάλυπτα με αναστολή ή περικοπή των εργασιών τους, όταν η κοινοτική ή δημοτική αρχή συνέβαινε να τους δυσκολεύει.

Οι εργαζόμενοι, αρκετές φορές, χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο πίεσης από τους εργοδότες τους, ιδίως όταν τα συμβόλαια μίσθωσής τους έληγαν και έπρεπε να ανανεωθούν ή όταν ωρίμασε στους κύκλους των τοπικών αρχόντων η πεποίθηση ότι οι όροι των αρχικών «αποικιοκρατικών» συμβολαίων έπρεπε να αναθεωρηθούν. Στις περιπτώσεις, βέβαια, αυτές δεν ήταν σπάνιο να υπάρχει και «άνωθεν» πολιτική παρέμβαση για τη διαφύλαξη των κεκτημένων ή ακόμα και διπλωματική κινητοποίηση ξένων υπηρεσιακών και πολιτικών παραγόντων, αφού οι μεταλλευτικές εταιρίες, οι οποίες λειτουργούσαν στην περιοχή, ήταν μετοχικής μορφής και σε αρκετές περιπτώσεις ξένων συμφερόντων.

Όμως, το σημαντικότερο τίμημα για τον τόπο, από την ανορθόδοξη λειτουργία των μεταλλευτικών επιχειρήσεων, έγκειται στην σταδιακή προλεταριοποίηση του πληθυσμού

του και στον εκφυλισμό του παραδοσιακού λιμνιώτικου φρονήματος και ήθους⁶⁹¹. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις⁶⁹², στις οποίες τα νέα δεδομένα και η διαμόρφωση μιας πολυπληθούς τάξης βιομηχανικών εργατών στην περιοχή οδήγησαν σε μια συνειδητοποίηση της νέας ταξικής τους ταυτότητας και της αναγκαίας συνδικαλιστικής τους εκπροσώπησης. Και, όμως, αν κάτι τέτοιο είχε πραγματοποιηθεί και η ληστρική εκμετάλλευση των μεταλλευτικών της χώρων θα είχε αποφευχθεί και θα μπορούσε ένα μεγαλύτερο μέρος από τον εξαγόμενο πλούτο να επανέλθει στους εργαζόμενους ή να αξιοποιηθεί προς όφελος της ανάπτυξης υποδομών απαραίτητων για την ίδρυση, στην περιοχή, βαριάς μεταλλουργικής βιομηχανίας μαγνησίου, ικανής να επιβιώσει για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα.

Κάτι τέτοιο, φυσικά, δεν συνέβη και απλώς αποταμιεύονταν αθροιστικά στη ψυχή και στη συνείδηση των ντόπιων, φτωχών, κατοίκων της πόλης η αίσθηση της στυγνής εκμετάλλευσης της γης και της εργασίας τους, φαινόμενο που δικαιολογεί τη μεταγενέστερη απαξίωσή τους, για οτιδήποτε τους υπενθύμιζε την εποχή της εξορυκτικής φρενίτιδας και των δημιουργών της.

Αποτέλεσμα αυτής της συμπεριφοράς ήταν η ιδιοκτησιακή απώλεια σημαντικότερων χώρων, εθνοαρχαιολογικού περιεχομένου (εγκαταλελειμμένα εργοτάξια, φούρνοι, συστήματα εναερίων συρμών, υψικάμινοι, αποθήκες, κ.ά.), όταν αυτοί, μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έχασαν την αρχική τους λειτουργικότητα, λόγω εγκατάλειψής τους. Και ενώ θα έπρεπε, οι κατά καιρούς τοπικές Αρχές, να μεριμνήσουν για την

⁶⁹¹ Η πληθυσμιακή πυκνωση που υπέστη, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, η πόλη της Λίμνης από την εισροή ξενόφερτων εργατών και η ταυτόχρονη παρουσία πολλών αλλοδαπών υπηκόων με διαφορετική ηθολογική κατατομή και νοοτροπία, οδηγούν τον πληθυσμό της περιοχής σε μια αξιοπρόσεκτη αύξηση της παραβατικότητάς του και εκτράχυνση των ηθών του. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η διάπραξη ενός εγκλήματος με πρωτόγνωρη σκληρότητα, για τα δεδομένα της εποχής και για το συντηρητικό χαρακτήρα μιας επαρχιακής περιοχής της χώρας μας, το 1914:

*«ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΚΛΗΤΗΡΙΟΝ ΕΠΙΚΡΙΜΑ
Ο ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΦΕΤΑΙΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΥΣ*

Λυνάμει του νόμου καλούμεν τον Κωνσταντίνον Καλέργην φυγόδικον, παραπεμφθέντα επί κακουργήματι δια του υπ. αριθ. 316 του 1914 έτους βουλεύματος του Συμβουλίου των εν Χαλκίδι Πλημμελειοδικών, όπως εντός είκοσιν ημερών από της, συμφώνως τω άρθρω 2 του νόμου 1228, επιδόσεως του παρόντος, εμφανισθή ενώπιόν μας ή και ενώπιον οιουδήποτε Εισαγγελέως Πλημμελειοδικών της περιφέρειας του Εφετείου Αθηνών, ίνα δικασθή κατ' αντιμωλίαν ως υπαίτιος του ότι την 11 Μαρτίου 1914 εν Κατονίοις απρομελετήτως εις βρασμόν ψυχικής ορμής απεφάσισεν και εξέτελεσεν ανθρωποκτονίαν κατά του Σουηδού ναύτου Άλπινσ-Λάνσ πυροβολήσας αυτόν τρις δια του πλήρους πυρίτιδος και σφαιρών επαναληπτικού όπλου του, της μιας των σφαιρών πληξάσης αυτόν κατά το κρανίον επί παραβάσει των άρθρων 2931 του Ποιν. Νόμου». Βλ. ΤΑΛ, Δικαστικά 1922. Κλητήριο επίκριμα προς Κωνσταντίνον Καλέργην. Αθήνα 5 Ιουλίου 1921.

⁶⁹² Η μοναδική περίπτωση συνδικαλιστικής οργάνωσης των εργαζόμενων στις μεταλλευτικές επιχειρήσεις, οι οποίες λειτουργούσαν στην περιοχή στο 1^ο μισό του 20^{ου} αιώνα, ήταν το «Ταμείον Αλληλοβοηθείας Υπαλλήλων, Εργολάβων και Εργατών Μεταλλείου της Εκμεταλλεύσεως Νικ. Παπαντωνάτου Λίμνης-Ευβοίας». Βλ. Εφημερίς της Κυβερνήσεως: Αριθμός Φύλλου 158. Περί εγκρίσεως καταστατικού. Αθήνα 4 Ιουνίου 1925.

οικειοποίηση ή την προστασία⁶⁹³ αυτών μνημειωδών κατασκευών, οι οποίες, συνήθως, αναπτύσσονταν στις γνωστές παραθαλάσσιες κοιλάδες, αποσύρθηκαν ακόμα και από τη διεκδίκηση χώρων που η ίδια είχε παραχωρήσει προς διευκόλυνση των μεταλλευτικών επιχειρήσεων.

Και όμως, οι συγκεκριμένες περιοχές συνέχισαν να συγκεντρώνουν την προσοχή αρκετών ενδιαφερόμενων ιδιωτών και μετά το 2^ο μισό του 20^ο αιώνα, αφού λόγω της τουριστικής ανάπτυξης η αξία τους όχι μόνο διατηρήθηκε, αλλά και υπερτιμήθηκε.

Δυστυχώς, και αν ακόμα παρακαμφθεί η οικονομική διάσταση του θέματος, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την ευθύνη απώλειας, από την τοπική κοινωνία, χώρων τους οποίους έπρεπε να διαφυλάξει και να τους αξιοποιήσει ως μια πολύτιμη παρακαταθήκη για τις επόμενες γενιές των Λιμνιωτών και των Ελλήνων.

Σήμερα η περιοχή έχει απωλέσει τη δυναμική και τα πλεονεκτήματα που θα μπορούσε να έχει εκταμιεύσει από τη μακροχρόνια μεταλλευτική δραστηριότητα των προηγούμενων δεκαετιών. Έτσι, οι υποδομές στις περιοχές των κοιτασμάτων έχουν καταστραφεί, ενώ η τοπική συσσώρευση οικονομιών (παρουσία συναιτερισμών εργατοτεχνικού δυναμικού με εξειδικευμένα προσόντα, υψηλή διαθεσιμότητα ποικίλων υπηρεσιών, αγαθών, πρώτων υλών, μηχανημάτων, ανταλλακτικών, νέων τεχνολογιών και τεχνολογικής γνώσης⁶⁹⁴) είναι ανύπαρκτη.

Κυρίως, όμως, απεμπολήθηκε το προνόμιο της οικειοποίησης μια ιστορικής κληρονομιάς, η οποία θα σηματοδοτούσε και σήμερα τη θετική νοοτροπία και το μεταλλευτικό πολιτισμό της τοπικής κοινωνίας. Από την αποδοχή του και η ίδια θα μπορούσε να επωφεληθεί, αφού οι βασικές οικονομικές δομές θα μπορούσαν να συνεχίζουν να υφίστανται και μετά το προσωρινό κλείσιμο του ορυχείου ή μεταλλείου και αυτές να αποτελούν πλεονέκτημα έναντι ενός ισοδύναμου κοιτάσματος μιας άλλης περιοχής.

⁶⁹³ Το Υπουργείο Πολιτισμού (Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού / Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων) εξέδωσε βιβλίο-λεύκωμα πλαγίου σχήματος με τίτλο: *Βιομηχανικά Μνημεία της Ελλάδας*, Αθήνα, Φεβρουάριος 1999. Στη σελίδα 60 αναφέρεται στην Εύβοια και στην ανακήρυξη δύο βιομηχανικών κτιρίων της ως διατηρητέων. Πρόκειται για τις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις εξόρυξης λευκόλιθου στη θέση «Βοριά Ρέμα», στη Λίμνη Εύβοιας (Φ.Ε.Κ.: 876/Β/97) και για τις μεταλλευτικές εγκαταστάσεις εξόρυξης λευκόλιθου στο Πήλι (ΥΑ/1998), βλ. ΑΕΕ, Τόμος ΛΓ'/1988-2000, Αθήνα, σελ. 201.

⁶⁹⁴ Δασκαλάκης Νικόλαος, «Επιπτώσεις των μεταλλείων στις τοπικές κοινωνίες», Πρακτ. Ημερίδας Σ.Μ.Ε. (Σύνδεσμος Μεταλλευτικών Επιχειρήσεων) και Σ.Μ.Μ.Μ.Θ., Β63-74, Καβάλα 2002.

